

<http://dx.doi.org/10.16926/i.2017.03.34>

Elżbieta HURNIK

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Między „wesołą apokalipsą” a literaturą migracyjną

[Rec.: Stefan H. Kaszyński, *Literatura austriacka. Od Moderny do Postmoderny*, Biblioteka Telgte, Poznań 2016, ss. 185 (2 nlb.)]

Książka *Literatura austriacka. Od Moderny do Postmoderny*, opublikowana w 2016 roku przez Bibliotekę Telgte, to kolejna praca wybitnego znawcy literatury austriackiej, twórcy pierwszego w Europie Zakładu Literatury Austriackiej (i kolejna pozycja w Kolekcji Czytelni Austriackiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Prezentuje ona znaczący etap w rozwoju literatury austriackiej, począwszy od przełomu XIX i XX wieku, epoki przejściowej, nazywanej po latach przez Hermanna Brocha „wesołą apokalipsą” (stąd to określenie w omawianej pracy i w tytule niniejszego omówienia), po najnowsze zjawiska w literaturze.

Stefan H. Kaszyński jest autorem wielu publikacji o literaturze austriackiej w języku niemieckim i polskim. Prace niemieckojęzyczne dotyczą szczególnie zagadnień z zakresu literatury austriackiej XX wieku i związanej z nią problematyką tożsamości, kodów mitycznych i kulturowych. Do takich pozycji zaliczyć należy między innymi książki: *Identität – Mythisierung – Poetik. Beiträge zur österreichischen Literatur im 20. Jahrhundert* (Poznań 1991), *Österreich und Mitteleuropa. Kritische Seitenblicke auf die neuere österreichische Literatur* (Poznań 1995), ponadto redakcje (współredakcje) prac zbiorowych (w tym *Die habsburgischen Landschaften in der österreichischen Literatur*, hrsg. von S.H. Kaszyński und S. Piontek, Poznań 1995). Znaczące miejsce w dorobku Stefana H. Kaszyńskiego zajmują publikacje w języku polskim, które przybliżają polskiemu odbiorcy sylwetki pisarzy austriackich, prezentują nurty literackie oraz takie kompleksy znaczeniowe, jak Europa Środkowa jako „ojczy-

zna literacka”, twórczość związana z Galicją, habsburskie „miejsca wspólne”. W latach wzmoczonej recepcji literatury austriackiej w Polsce S.H. Kaszyński recenzował na łamach „Miesięcznika Literackiego” ukazujące się w Polsce (od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych), szeroko dyskutowane utwory pisarzy austriackich, przedstawicieli różnych epok i nurtów (Hugo von Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, Alfred Kubin, Hermann Broch, Heimito von Doderer, Ingeborg Bachmann, Peter Handke). Także w innych pismach („Nurt”, „Przegląd Bydgoski”) poddawał analizie wybrane teksty, sytuując dokonania austriackich autorów w obrębie większych całości, rekonstruując konteksty kulturowe. Recenzje, eseje i inne prace krytyczne zebrane zostały w publikacji *Summa vitae Austriae. Szkice o literaturze austriackiej* (Poznań 1999), która rysuje krajobraz literatury austriackiej XX wieku i jej tradycje. S.H. Kaszyński redagował też i komentował zbiory wybranych tekstów, przybliżając odbiorcy mało znane w Polsce rodzaje twórczości. Do tego dorobku należy zaliczyć: przedmowę do antologii współczesnej poezji austriackiej *W błękicie kształt swój odmalować* (Poznań 1972), przedmowę do antologii nowel *Górski kryształ* (Poznań 1990) oraz antologii opowiadań *Czyż jest piękniejszy kraj* (Warszawa 1980), wstęp do antologii nowel fantastycznych *Spotkanie poza czasem* (Poznań 1990), *Mądrość mówi przyciszonym głosem. Aforyzmy austriackie* (wybór S.H. Kaszyński, Poznań 2000), *Opowieści wiedeńskiej kawiarni* (opracowanie S.H. Kaszyński, Poznań 2004).

Sumą wieloletnich badań S.H. Kaszyńskiego stała się wydana kilka lat temu książka *Krótką historia literatury austriackiej* (Poznań 2012), która nie tylko prezentuje rozległą wiedzę na temat literatury austriackiej, ale jest też znaczącym głosem w dyskusji dotyczącej zasadności jej wyodrębniania. „Istnienie odrębnej literatury austriackiej do dziś budzi spory naukowe i polityczne” – czytamy w rozdziale *Od literatury w Austrii do literatury austriackiej* (s. 13). Określone tu zostały założenia metodologiczne pracy, nieodzowne w podjęciu tej tematyki, w wyodrębnianiu autonomicznej literatury austriackiej spośród dzieł niemieckojęzycznych, wydobyte jej wyróżniki – elementy austriackiego kodu kulturowego (w tym „wielonarodowość, mit habsburski, nieufność wobec języka i odpowiednio sprofilowana ikonografia”, s. 25). Książka ma układ chronologiczny i zarazem problemowy, co pozwoliło Autorowi ukazać, jak dzieła pisarzy austriackich wpisują się w proces historycznoliteracki i jak współtworzą tę właśnie odmianę literatury niemieckojęzycznej.

W pracy *Literatura austriacka. Od Moderny do Postmoderny*, która jest tu przedmiotem uwagi, Stefan H. Kaszyński skupia się na wybranym okresie w historii literatury austriackiej, okresie szczególnie bogatym w osiągnięcia artystyczne, trwającym od końca XIX wieku po ostatnie lata. W rozdziale pierwszym podjęte zostało ważne zagadnienie, jakim jest „wieloznaczna tożsamość literatury austriackiej” (s. 7). Autor, odwołując się do historii Austrii, do modelu państwa wielonarodowego, jakim była monarchia austro-węgierska, wyjaśnia (podobnie jak we wcześniejszych pracach na ten temat), w jaki sposób austriacki

kod kulturowy stał się wyznacznikiem literatury austriackiej. Kod ten zawiera elementy wielu tradycji, obyczajów, religii; owa różnorodność ukształtowała jego „syndrom tolerancji” (s. 10), obecny również we współczesnej literaturze. Odnosząc się do ustaleń innych historii literatury, poszukujących początków literatury austriackiej w średniowieczu, Badacz wyraża pogląd (jak we wcześniejszej książce), iż wówczas można mówić o „literaturze w Austrii” (s. 10). Śledząc jej emancypację w rozwoju literatury niemieckojęzycznej, wyróżnia takie etapy, jak okres kontreformacji, następnie oświecenia, gdy kształtowała się powieść józefińska i wiedeński teatr ludowy, wiek XIX – reprezentowany przez nazwiska Adalberta Stiftera, Johanna Nestroya, Marii von Ebner-Eschenbach, i wreszcie – przełom wieku XIX i XX, kiedy odrębność literatury austriackiej objawiła się w stopniu szczególnie widocznym. Na przełomie wieków nasiliły się syndromy zwiastujące upadek monarchii austro-węgierskiej, a nastroje te wchłaniała literatura i sztuka. Rozpad stał się, jak dowodzi Autor, źródłem „niezwykłej potencji intelektualnej”, wpisującej się w kod kulturowy literatury austriackiej. To właśnie ów kod pozwala zrozumieć obecność w literaturze austriackiej współistnienie dzieł pisarzy z różnych obszarów monarchii, posługujących się różnorodnymi warsztatami i technikami artystycznymi, ale zakorzenionych w tradycji kultury austriackiej. Źródłem kreatywności literatury austriackiej Badacz dopatruje się w jej „nieidentyfikowalności”, w stanie „permanentnego kryzysu”. Rozdział pierwszy kończy konkluzją: „Podział na epoki, tendencje czy prądy literackie nie powieli tu automatycznie wzorców niemieckich, literatura austriacka definiuje się przez swą odrębną historię i buduje własną rozpoznawalność. Paradoksalnie konstytutywną cechą jej tożsamości jest brak tożsamości” (s. 12–13). Autor dowodzi tej tezy, analizując w książce utwory reprezentatywnych twórców, wiążąc je z określoną epoką literacką, z nurtami w sztuce, kontekstami historycznymi, politycznymi, geograficznymi, kulturowymi.

Zjawiska literackie i sylwetki pisarzy przedstawione są w porządku chronologicznym, każdy z kolejnych rozdziałów poświęcony został wyodrębnionym etapom rozwoju literatury austriackiej i oddaje ich wewnętrzne zróżnicowanie. Pierwszy z omawianych tu okresów – schyłek XIX i początek XX wieku – to w Austrii, podobnie jak w innych krajach, okres modernizmu, który około roku 1890 miał charakter rewolucji zmieniającej świadomość pokolenia dojrzewającego i kształtującego się artystycznie w epoce schyłkowej. Przemiany na obszarze świadomości, zapoczątkowane przez nowe prądy naukowe: filozofię, socjologię, psychologię, medycynę (Ernst Mach, Fritz Mauthner, Otto Weininger, Sigmund Freud), wpłynęły na pojmowanie funkcji sztuki tego czasu, na wyposaże-
nie jej w narzędzia zdolne oddać symptomy postępującego rozkładu w wielonarodowościowej monarchii. Autor książki rysuje tu szerokie pole dokonań twórczych świadczących o tych zmianach. Zachodziły one w muzyce, oferującej nowe formy komunikacji akustycznej (Arnold Schönberg, Alban Berg), w malarstwie secesjonistów odchodzących od akademickich sposobów obrazowania,

zwracających się ku ludzkiemu wnętrzu, ku nowym źródłom inspiracji i posługujących się nowatorskimi formami ekspresji (Gustav Klimt, Egon Schiele, Oskar Kokoschka), w literaturze, której przedstawiciele (Hermann Bahr, Arthur Schnitzler, Peter Altenberg, Hugo von Hofmannsthal i inni) dążyli do oddania stanów ludzkiej świadomości, psychiki, przeżyć wewnętrznych, do odnowienia środków wyrazu. Autor podkreśla rolę wiedeńskiej kawiarni literackiej jako miejsca dysput środowisk twórczych, zwraca uwagę na udział w nich dziennikarza, Karla Krausa, walczącego bezkompromisowo z przejawami zakłamania w życiu publicznym, na łamach prasy, uderzającego też w autorytety w dziedzinie literatury i sztuki. Omówione zostały dokonania wiedeńskich modernistów: nowe formy artystyczne i środki wyrazu, jak monolog wewnętrzny (w nowelach Arthura Schnitzera), stosowane przez pisarzy krótkie formy literackie, jak jednoaktówka, przeżywająca na przełomie wieków swój rozkwit (Arthur Schnitzler), artystowskie dramaty i przeniknięte duchem poetyckim nowele (Hugo von Hofmannsthal), impresyjne miniatury prozą (Peter Altenberg). Autor przedstawia sylwetki twórcze poetów tego czasu – wywodzącego się z Pragi „obywatela świata” (s. 29), wybitnego liryka Rainera Marii Rilkego i urodzonego w Salzburgu, przedwcześnie zmarłego Georga Trakla, których łączyły takie cechy (przy różnicach światopoglądowych), jak „estetyczna wrażliwość i sposób czytania schyłkowych nastrojów epoki” (s. 32). Do twórców rejestrujących w swoich dziełach prozatorskich klimat zbliżającej się nieuchronnie katastrofy, jaką miał być upadek monarchii austro-węgierskiej, należeli: Leopold von Andrian-Werburg, Robert Musil (debiutancka powieść *Niepokoje wychowanka Törlessa*), Alfred Kubin, Albert Paris Gütersloh, Oskar Kokoschka. Generację twórców debiutujących przed wojną (ale kontynuujących swoje dzieło po upadku monarchii) reprezentują pisarze związani z Pragą, posługujący się językiem niemieckim i wykorzystujący elementy różnych kultur. S.H. Kaszyński prezentuje w tej części książki Franza Kafkę, oddającego w swoich utworach alienację jednostki skazanej na porażkę, absurd sytuacji, w jakiej się znajduje, Gustava Meyrinka, uważanego za reprezentanta realizmu fantastycznego, a także innych członków praskiego życia kulturalnego (Franz Werfel, Max Brod).

Kolejny rozdział wprowadza w okres Pierwszej Republiki Austriackiej, która powstała po I wojnie i po rozpadzie Austro-Węgier. Gdy monarchia przestała istnieć (na jej obszarze powstały państwa narodowe), Austria – pisze S.H. Kaszyński – raz jeszcze „stała przed koniecznością budowy własnej tożsamości i to w okolicznościach, w których spora część społeczeństwa nie czuła więzów narodowych z nowym państwem. I tym razem rola budowy świadomości przypadła literaturze” (s. 44). Autor charakteryzuje tu odrębne postawy wobec tradycji: z jednej strony idealizujące przeszłość, z drugiej – krytyczne, postulujące budowanie kontaktu z nową rzeczywistością; ukazuje kierunki, w jakich rozwijała się twórczość powojenna. Przedstawione zostały wybitne dzieła powstałe w latach trzydziestych, reprezentujące nowy typ prozy, opartej na dociekaniach

filozoficznych, precyzyjnym formułowaniu diagnoz społecznych, wprowadzającym bohatera poszukującego prawdy. Innowacyjne rozwiązania artystyczne można znaleźć u Roberta Musila, Hermanna Brocha, Eliasa Canettiego. Do pisarzy idealizujących monarchię (przy jednoczesnym analizowaniu przyczyn jej upadku) zalicza Autor Josepha Rotha, jednego z „głównych konstruktorów mitu habsburskiego, którego oddziaływanie odczuwalne jest do dziś” (s. 54). Na mapie literatury lat międzywojennych ukazane są też sylwetki innych prozaików (wśród nich bardzo poczytnego Stefana Zweiga) oraz dramaturgia, reprezentowana przez Franza Theodora Csokora i Ödöna von Horvátha, którego dzieła ukazują brutalne oblicze rzeczywistości.

Literaturę powstającą po włączeniu Austrii do III Rzeszy (Anschluss) komentuje Badacz, rekonstruując kontekst historyczny i wojenne losy pisarzy; ci, którzy pozostali w kraju, stali się ofiarami prześladowań rasistowskich, inni udawali się na emigrację, niektórzy wybierali tzw. emigrację wewnętrzną. W tym fragmencie szczególnie istotna jest konstatacja oddająca kondycję ówczesnej literatury: „Licząca się na świecie literatura austriacka znalazła się w czasie wojny na emigracji” (s. 68). Wielu pisarzy powróciło po wojnie do Austrii, włączając się w odbudowę życia kulturalnego. Omawiając ten z kolei okres, S.H. Kaszyński kieruje uwagę na instytucje kulturalne, czasopisma, wydawnictwa, a także na polityczne uwarunkowania ich działalności (nadzór alianckich komisarzy politycznych, samorządy, niezależne związki twórcze), na negatywne zjawiska w dziedzinie życia kulturalnego, ale i na różnorodność dokonań artystycznych mających początek w latach powojennych. W zakresie poezji wyróżnia twórczość Ingeborg Bachmann i Paula Celana, podejmującą zagadnienia egzystencjalne, a także działalność poetów skupionych w awangardowej „Wiener Gruppe”, w obrębie której dochodził do głosu surrealizm i kształtowała się poezja konkretna (H.C. Artmann, Ernst Jandl). Zarówno poezja, jak i proza, w części także dramaturgia powojenna, miały charakter rozliczeniowy; do faktów przemilczanych, a przypominanych przez pisarzy, należały zbrodnie wojenne i antysemityzm, o których pisała Ilse Aichinger.

Powołując się na znanego germanistę włoskiego, Claudio Magrisa, S.H. Kaszyński stwierdza, że świadomość literatury austriackiej naznaczona jest myśleniem w kategoriach mitu habsburskiego. „Prawdą jest – pisze Badacz – że mit ten przeżył upadek Monarchii Austro-Węgierskiej i do naszych dni stanowi ważny element austriackiego kodu kulturowego” (s. 89). Został on przekształcony w mit Austrii, pomocny w odbudowie „zrujnowanego samopoczucia narodowego” (s. 89). Jego transformacje śledzi Autor w twórczości Franza Tumlera, Heimito von Doderera i innych pisarzy.

Na mapie życia kulturalnego Austrii po odzyskaniu pełnej suwerenności narodowej w roku 1955 ważne miejsce zajęło uniwersyteckie miasto Graz, w którym działało – w duchu odnowy – ugrupowanie „Grazer Gruppe”. S.H. Kaszyński prezentuje związanych z nim twórców: Petera Handke, eksperymentującego

z „grami językowymi”, Barbarę Frischmuth, ukazującą własne widzenie kobiecych losów, Gerharda Rotha, zafascynowanego ciemnymi stronami ludzkiej osobowości, i wielu innych. Osobny rozdział dotyczy literatury protestu, której najwybitniejszymi przedstawicielami są: tworzący w atmosferze skandalu indywidualista i burzyciel mitu Thomas Bernhard, pisarz „kalający własne gniazdo” (s. 119), podobnie jak Josef Haslinger i Peter Turrini, a także Elfriede Jelinek, objawiająca wielostronne zainteresowania ludzką naturą i społecznymi rolami kobiet. Autor poświęca kobietom oddzielny fragment, opatrując go tytułem: *Literatura kobiecej wrażliwości*, i komentując w jego obrębie twórczość prozatorską Almy Johanny Koenig, Marlen Haushofer, Ingeborg Bachmann, Marlen Streeruwitz i innych pisarek, odnosząc się zarówno do dziewiętnastowiecznego ruchu emancypacyjnego, jak i do rewolucji obyczajowej po II wojnie światowej.

W zamykającym książkę rozdziale *Odmienny sposób czytania świata* S.H. Kaszyński prezentuje najmłodsze pokolenia pisarzy, zaczynając od tych, których dokonania wiązane są z postmodernizmem (Christoph Ransmayr, Robert Menasse i inni). Na wstępie jednakże komentuje dystans, z jakim przyjmowano w Austrii postmodernizm, oznaczający wieloaspektowe czytanie świata, wskazując, iż: „Jego programowa nieadekwatność i semantycznie niejednoznaczne teorie były nad Dunajem odbierane w odniesieniu do chaosu wartości, jaki wprowadził w kulturze austriackiej «Wiedeński Modernizm» z początków XX wieku” (s. 141). Rozważania dotyczące zasadności stosowania tego pojęcia wobec literatury austriackiej wsparte zostały przede wszystkim odwołaniem do najbardziej żywotnych tradycji, których znaczącym elementem był rozwinięty zmysł krytycyzmu: „[...] to właśnie w literaturze austriackiej od dziesięcioleci funkcjonowały elementy dekompozycji jednolitego obrazu świata przedstawionego w języku, jak i destrukcja pojęcia czasu jako normy porządkującej przestrzeń” (s. 142). Toteż dla współczesnych pisarzy austriackich postmodernizm „nie był szokiem estetycznym, lecz potwierdzeniem jednej z obecnych w kulturze linii rozwojowych” (s. 142). Ta część książki tworzy z pierwszym rozdziałem klamrę kompozycyjną i problemową, obejmującą bogactwo i różnorodność zjawisk kulturowych, ujawnia tendencje literatury austriackiej do odkrywania nowych horyzontów. W rozdziale tym omówiona też została literatura faktu (Martin Pollack, Karl-Markus Gauss) oraz literatura tworzona przez przybywających do Austrii w ostatnich dziesięcioleciach imigrantów (w tym pochodzącego z Warszawy Radka Knappa), oswajająca na nowo Austriaków z obcością i z różnorodnymi środkami wyrazu.

Pozostaje zatem na koniec odpowiedzieć na pytanie, jakie miejsce zajmuje książka Stefana H. Kaszyńskiego wśród prac na temat literatury austriackiej. Ich liczba stale się powiększa, stwarzając szerszy wachlarz propozycji interpretacyjnych (wiele nowych opracowań pojawia się na łamach czasopism, na przykład „Literatury na Świecie”), a także kontekst dla omawianej tu publikacji. Spośród najnowszych prac wymienić należy przede wszystkim *Historię literatury au-*

striackiej Macieja Ganczara (Warszawa 2016), która prezentuje rozwój literatury austriackiej, począwszy od okresu średniowiecza, co związane jest z przyjętym tu sposobem uporządkowania zjawisk literackich (kryteria czasowe i terytorialne). Nowe prace, czasem kontrowersyjne, poszerzają obszar dyskusji na temat wyznaczników literatury austriackiej, periodyzacji, rozstrzygnięć co do wyboru postaci i faktów literackich reprezentujących poszczególne etapy jej rozwoju. Książka S.H. Kaszyńskiego niewątpliwie stanowi ważne dokonanie w zakresie historii literatury; decyduje o tym jej zawartość merytoryczna oraz konsekwencja Autora w rekonstruowaniu profilu intelektualnego i artystycznego literatury austriackiej w oparciu o przyjęte kryteria badawcze. Wydzielenie określonego etapu w historii tej literatury jest głęboko uzasadnione ze względu na szczególnie ożywiony rozkwit intelektualnego i artystycznego życia w Austrii w wieku XX i w ostatnich dekadach oraz wysokie miejsce, jakie literatura ta zajęła w kulturze europejskiej. Wartość książki podnosi też przejrzystość wywodu i sposób uporządkowania materiału. Autor wskazuje tu na wielość i różnorodność fenomenów literackich, stosuje wypróbowane metody ich oglądu, wyszukując istotne treści i cechy poetologiczne, uruchamiając konteksty historyczne, rekonstruując austriacki kod kulturowy i wyodrębniając ważne ogniwa rozwoju literatury. Wnikliwa analiza najnowszych zjawisk literackich skłania Badacza do zakończenia pracy konkluzją, iż przenikanie do literatury – asymilującej od czasów monarchii kultury różnych narodowości – nowych elementów kulturowych, wnoszonych przez imigrantów, powoduje odchodzenie od austriackiego kodu kulturowego: „Literatura austriacka nie zniknie wprawdzie z mapy literatur europejskich, na pewno jednak zmienią się jej z trudem budowane wektory” (s. 174). Stwierdzenie to niewątpliwie wynika z głębokiej analizy faktów literackich, ponadto może prowokować czytelnika do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, na czym polega istota literatury i kultury austriackiej – czym była dawniej i czym jest dziś.

Walory estetyczne tej starannie pod względem edytorskim wydanej książki podnoszą ilustracje – portrety pisarzy austriackich wykonane ręką malarza i rysownika Marka Cierniewskiego. Zastąpienie tradycyjnej fotografii reprodukcjami portretów to szczęśliwy pomysł; wszak malarstwo towarzyszyło rozwojowi literatury, zwłaszcza od czasów modernizmu, i owa symbioza jest jedną z ważnych cech kultury austriackiej.